

TRAG PREDAKA U KAMENU: BUNJE I STANOVI

Obilježja gradnje »usuho« na jadranskom prostoru Hrvatske

Sven Kulušić

Sven Kulušić, nekadašnji perspektivni geograf na Zagrebačkom sveučilištu, potom američki iseljenik po vlastitom izboru, a danas ponajprije svakoljetni povratnik u kornatski zavičaj, temeljito je proučio, opisao i dokumentirao postanak, razvoj i oblike kamenih nastambi i zidova građenih »usuho« na našem jadranskom prostoru. Naoko nijemi ostaci teškog života na kršu zahvaljujući Kulušićevoj studiji postaju rječiti izvori društvenih, gospodarskih i političkih mijena proteklih stoljeća.

Kulušićevu studiju o »gromačama« donosimo u dva dijela. U ovom broju Revije obrađene su nastambe, a u drugom nastavku bit će obrađeni suhozidi i ograđeni prostori. Sve ilustracije su iz autorove dokumentacije.

Mnogi će se upitati što je gradnja »usuho«? Za razliku od gradnje »utvrdo«, gradnja »usuho« je zidanje kamenom bez uporabe vezivnog materijala — žbuke ili cementa.

Svatko tko je posjetio obalu hrvatskog Jadrana uočio je neki od fenomena gradnje »usuho«. Susreće ju se kao zapreku, a kada ju se prođe, prekorači ili sruši, dalje se ne razmišlja. Stoga, slučajno prolazeći, površno gledajući, zavedeni pitoresknim »uživo ili »utvrdo« zidanim kućama zbijenih naselja, možda nismo ni shvatili ni prepoznali da je to u što smo usput gledali, pokraj čega smo prošli, nekad mogao biti nečiji »usuho« zidani dom, stalno boravište i obzidan životni prostor. Malo je onih koji su u golemim hrpama kamenja i beskonačno dugim zidovima vidjeli nešto više od suluda utroška vremena i truda. Rijetki su osjetili poštovanje prema kamenu ili kamenčiću ugrađenom u suhozid, bunju ili »gomilu«. Malo tko je pomislio da je taj nevažni kamen ili kamenčić u nekome dalekom vremenu dotaknula, podignula, prenijela ili ugradila marljiva ljudska ruka. Kakav je bio život tih ljudi koji su polubudni osluškivali i pitali se kakav dan zora nosi? Na »laka« pitanja; jel' bura ledi i janjci mrznu, jel' jugo lomi grane maslina, koliko je »prsti« kiše palo, je li nalivica za »nevere« iskrčenu zemlju sprala, koliko je »blaga« od groma stradalo, s malo strpljenja odgovor je sam dolazio. Na »teška« pitanja nije bilo odgovora. Bogu se molilo kad se u »punti« ili »skarlatini« u »febri« ležalo, kad »ruda trava« ranama i »žuljima« na »zlo danim« nije pomagala, kad je žena na njivi rođene u »traversi« doma nosila i kad su starci i djeca bez »zadnje pomasti« umirali.

U tome naslaganom kamenju sačuvana je i još uvijek živa energija davno preminulih predaka. Dok bude stajao kamen na kamenu, postojat će emotivna veza između nas i njih. Uščuvanost i neobično velika raznovrsnost

SL. 2.A »GOSPODSKA« BUNJA
NA DOLOMITNOJ PODLOZI

SL. 1. GOLEMA GOMILA
»MOCIRA« KRAJ PUNTA
NA KRKU. POPRATNI OBLIK
GRADNJE »USUHO«
NA PROSTORU PRASTARE
NASELJENOSTI.

oblika gradnje »usuho«, čini jasnijim, bližim i razumljivijim život toga »malog« anonimnog, davno preminulog čovjeka našega krša. Upravo njima, tim »malim« ljudima koji su uloženi trudom i monumentalnošću gradnje »usuho« zaslužili epitet »gorostasa«, posvećena je ova priča o gradnji »usuho«.

Gradnju »usuho« moguće je shvatiti, ali je teško ocijeniti njezinu težinu u potpunosti. Zaboravlja se da je do učestalijih otkupa (feudalac — težak) zemljišta u selima i zaseocima promatranog prostora sva ruralna gradnja, osim osamljenih »kula«, bila prizemna, mahom »mekanoga« krova, pokrivenog travom, ševarom, slamom. Također se zaboravlja da je gradnja »usuho« od pradavne prošlosti do dolaska Rimljana u naše prostore, osim sakralnih objekata i osamljenih vila rustika, bila praktički jedini način gradnje sjedilačke naseljenosti. Nakon toga, sve do 17. stoljeća gradnja »usuho« ostaje i dalje osnovni način zidanja izvan »utvrdo« građenih gradskih zidina i utvrda.

Pitamo se, što je ostalo od ljudi i gospodarenja na krševitim prostorima jadranske Hrvatske, od Ilira do 20. stoljeća, jer je taj krševiti, škrti i opori prostor u svakome društvenom sustavu i svakoj političkoj tvorevini imao u vremenu varijabilnu i specifičnu gospodarsku vrijednost. Stupanj gospodarske i tehničke razvijenosti svake geopolitičke tvorevine kojoj je pripadao diktirao je njegovu

važnost. Zbog škrte prirodne osnove u njemu je uvijek boravio malen broj ljudi, život i način gospodarenja nije se bitno mijenjao, a time i tragovi čovjekova života u tom prostoru. Zato je i gradnja »usuho« bila neposredan rezultat onoga što je prostor nudio (pašnjak) i onoga što je čovjeku trebalo (zemlja). Na krškim prostorima sve do polovice 19. stoljeća živjelo se na samoj granici preživljavanja. Osjetljivi ekvilibrij fizičke eg-

SL. 2. B OBIČNA BUNJA
NA VAPNENCIMA

SL. 3. UNUTRAŠNJA
KROVNA KONSTRUKCIJA
BUNJE. LJUSKAVA
STRUKTURA SVODA
ZAVRŠAVA OZRAČNOM
POMIČNOM PLOČOM

zistencije bitno su remetili svi prijelomni gospodarski i politički događaji ili krize, unutar promatranog prostora ili izvan njega. Takve prilike uvjetovale su nerazmjer u razmještaju stanovništva.

Istraživanjem su uočene »zakonitosti« u tipološkim obilježjima gradnje »usuho« na vapnencima i popratnim morfološkim sadržajima krškog reljefa. S geografskog aspekta »zakonitošću« se smatra natprosječna učestalost pojave oblika i sastavnih elementa

gradnje »usuho« unutar prostornih cjelina (otoci — obala — kopno), svojstvenih određenim razdobljima specifičnoga gospodarenja i načina života. Unutar u cjelini geomorfološki istog, a resursima sličnog prostora, vidljive su manje prostorne cjeline oduvijek gušće naseljene, u kojima se »lakše« živjelo, za razliku od onih u kojima je život postupno postao toliko težak i nemoguć da su ostali napušteni.

Baš u tim, za život »nemogućim«, napuštenim i od naselja i komunikacija udaljenim prostorima, najveći je broj najbolje sačuvanih objekata i najraznovrsnijih oblika gradnje »usuho«. Stoga bez obzira na duže ili kraće prekide i oblike naseljenosti, čovjek se uvijek koristio vapne-

načkim prostorima, ostavivši materijalni znak svojega boravka i načina gospodarenja. U tim »mumificiranim« ostacima gradnje »usuho« nalazi se njihov trag.

Naslovom obuhvaćen sadržaj izgleda pretenciozan jer gradnja (kamenom) »usuho« vremenski obuhvaća veći dio dokumentirane povijesti čovječanstva te prelazi fizičke i etničke granice Sredozemlja.

U sklopu svjetske, a posebno hrvatske arhitekture gradnja »usuho« trebala bi imati dostojnije mjesto i postati predmetom sustavnog proučavanja zbog više razloga. Prvo, jer je izvan vremenskih granica kamenom »zabilježen« autohtoni izraz borbe »malog«, anonimnog čovjeka za fizički opstanak. Drugo, jer je hrvatski primorski prostor od antike bio i ostao integralni dio mediteranske ekumene. Treće, jer je svjedok i dokaz neprekidne hrvatske prisutnosti u prostoru koji su pljačkali razbojnici, kojim su prolazile vojske, u kojem su se smjenjivali vladari i propadale države.

Nije pretjerano ustvrditi da se gradnja »usuho« unutar promatranog prostora može mjeriti s dostignućima urbane gradnje »utvrdo« jer ona nije kopirala i bila umjetnički odraz u vremenu promjenjivih »pomodnih« građevinskih stilova, nego je od prapovijesti ostala nepromijenjen samonikao arhitektonski izraz i rezultat kolektivne mudrosti čovjeka s krša. Njezina preokupacija nije estetika, nego najdjelotvorniji način odupiranja prirodi i siromaštvu.

Stoga gradnja »usuho« nije samo spomenik naše prošlosti i sastavni dio samo naše kulturne baštine nego je univerzalni spomenik ljudskog rada. Hrvatski je krš zastupljenošću i monumentalnošću različitih oblika gradnje »usuho« jedinstven prostor, koji nadilazi granice Sredozemlja.

Opravdano se može upitati: ako je navedeno istina, kako to da je fenomen gradnje »usuho« ostao gotovo nezapažen i znanstveno tek fragmentarno istražen?

Teški, ljuti, goli kamenjar nije budio posebnu znatiželju znanstvenika ni običnih ljudi iz neposredne okolice. Slučajno ili nehotice, nikad nije bilo ni posebnog interesa da se siromašne nastambe ljudi s krša pronađu, ubiciraju i znanstveno sustavno obrade. Što nije skrio s vremenom promijenjeni krajolik, to su prekrili zaborav i pomankanje interesa. Ostatke je sakrila vegetacija, a patina vremena i one otvorene pogledu učinila nevidljivim.

Prostorni obuhvat. Pod *jadranskim prostorom* Hrvatske razumijeva se teritorij »otkrivenog« i »pokrivenog« krša, flišnih zona i ostalih reljefnih oblika ispunjenih rastresitim kvartarnim naslagama na kojem raste maslina, dokud pogled s mora seže u kopno, te maritimna zona starih stočarskih sezonskih kretanja na kojima se susreo, sukobio i pomirio interes stočara i ratara.

Periodizacija. Prema izvorima informacija najsigurnija vremenska potvrda specifičnih oblika »gradnje usuho« nalazi se u vremenu od 14. do 19. stoljeća.

»Sivo«, najzagonetnije, a nama posebno važno razdoblje traje od rimske uprave do 13. stoljeća. Posežući dalje

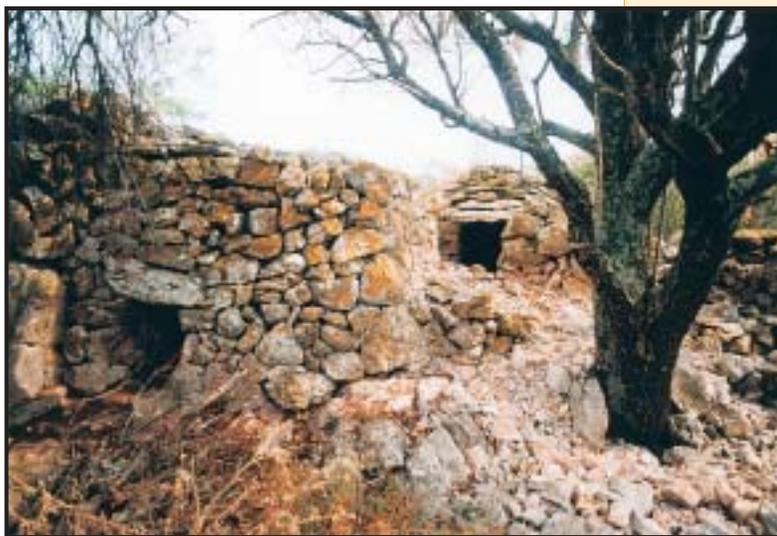
u prošlost vremenska potvrda gradnje (oblika i posebnosti) »usuho« bez arheološke potvrde postaje sve nesigurnija i teže određiva. Najstariji tragovi boravka čovjeka u kršu hrvatskog primorja sačuvani su u različitim oblicima gradnje »usuho« iz prehistorijskih vremena. Znajući da je vremenska gradnja prehistorijskih »gradina« prestala dolaskom Rima u naše prostore, to smo cijelo razdoblje nazvali *predrimskim* ne ulazeći u vremenska doba (brončano, željezno i dr.), etničke (Protoiliri, Iliri i dr.) ili plemenske strukture (Istri, Dalmati, Liburni i dr.) stanovništva. Predrimsko razdoblje istočne obale Jadrana generalno završava 1. stoljećem prije Krista. Tom vremenu pripada neobično velik broj prehistorijskih »gradina« različitih površina, starosti i oblika. Istom vremenu pripadaju nadgrobni humci — tumulusi.

Zbog drukčije organizacije rimske države i drukčijeg društvenog sustava trag gospodarskog iskorištavanja zemljišta ostao je u rasteru posjedovne podjele (centurijacije) i gospodarstvima vila rustika. Međutim dosad poznati broj vila rustika i centurijacija ne zadovoljava prostorno poimanje naseljenosti i života na krševitim prostorima jadranske Hrvatske.

Nakon Rima pa sve do učestalijih pučkih gradnji »utvrdo« u 17. i 18. stoljeću zapravo ne postoji predodžba o izgledu i strukturi razbacanih osamljenih gospodarstva izvan naselja, ni o njihovu približno mogućem broju. Pojašnjenje da ih u tom razdoblju nije bilo zbog burnih političkih prilika (nesigurnosti) tek je djelomično prihvatljivo i to u smislu vremenskih prekida. Teško se pomiriti s uopćenim pojašnjenjem da su četiri jahača Apokalipse, dograđivanja i pregrađivanja, uništila *sve* tragove stanovanja ljudi na kršu. Nastambe građene od kamena vrijeme nije moglo »pojести«, kao što nije nestalo bez traga obradivih površina preuzimanih od svakoga novoga kolonizacijskog vala. Oni u raznim oblicima očuvanosti postoje, ali ih je bez arheoloških artefakata teško dokazati i vremenski odrediti.

Teško da će se ikad saznati prostorni razmještaj stanovnika izvan starih nukleusa danas postojećih naselja. Prostorna »gustoća« suhogradnje (gradina) predrimskog stanovništva tek je posredni pokazatelj općeg razmještaja stanovništva, međutim infrastruktura i gustoća stvarne naseljenosti ostala je nepoznata. I istraživanja ranohrvatskih nekropola dala su tek djelomičan odgovor. Filološka istraživanja stare toponomije ponudila su dokaz »kontinuiteta«, prisutnosti čovjeka, ali ne i »prekida« u lancu različitih korisnika određenih prostornih cjelina.

Prema »gustoći«, veličini, razmještaju pojedinih oblika suhogradnje mogla su se izdvojiti kraća razdoblja (npr. »dugih zidova«, »gradina«, »malih torova«, »velikih torova ili stanina«, »kozarstva«, »ovčarstva« i dr.) specifičnih karakteristika naseljenosti. Budući da su neki oblici trajni i u vremenu nepromjenjivi (npr. nastambe kružnog tlocrta), a drugi se pojavljuju i nestaju (npr. nastambe eliptičnog tlocrta), dodatni je pokazatelj pripadnosti određenom vremenu stupanj »jednostavnosti« izvedbe gradnje »usuho«. U specifičnim oblicima suhogradnje trajno su sačuvane promjene u načinu gospodarenja rijet-

SL. 4. NASLONJENA BUNJA NA OTOKU KORNATU

SL. 5. MINIJATURNI BUNJA, POPRATNA GRAĐEVINA UZ OBJEKTE VEĆIH DIMENZIJA

ko naseljenih, ali gotovo uvijek prenaseljenih prostora, naglašeno siromašne materijalne egzistencijalne baze. Prema posebnostima gradnje »usuho« mogli su se uočiti načini, intenzivnost, prekidi ili ponovna pojava istih ili različitih gospodarskih djelatnosti. U tome je pomogla orijentacija, tipovi i veličine nastambi, dužine, veličine i obuhvat zidova, hipsografski razmještaj i dr.

Metodološke napomene

Zbog velike izduženosti promatranog prostora, punog različitosti, anomalija, dvojbi i »nelogičnosti« zabilježnih naslijedom od davno minulih vremena do naših dana, u ovom su radu primijenjeni načini i metode uobičajeni u povijesno-geografskim istraživanjima.

Uz dostupnu znanstvenu literaturu najvažnije su spoznaje dobivene iz zrakoplovnih snimaka, arhivskih izvora, osobno prikupljenih i sačuvanih dokumenata. U dokumentima prikazani i spomenuti lokaliteti, popraćeni specifičnim navodima (u »odlukama«, odobrenjima, di-

SL. 6. UNUTRAŠNOST
GLAVNOG STOČARSKOG
STANA NA OTOKU
KORNATU IZ RAZDOBLJA
»OTVORENIH PAŠNJAKA«
(16–17. ST.)

obama, oporukama, pritužbama, kupovinama, računima, vedutama, grafikama i dr.), bili su sigurna vremenska potvrda njihova postojanja, odnosno nastajanja. Pomnijom usporedbom sadržaja katastarskih karata i katastarskih operata (od 1824. i mlađih, terenskih skica dioba i dr.) te analizom starijih dokumenata s konkretno lociranim inventarom suhogradnje na terenu, uz uporabu zrakoplovnih snimaka, mogli su se pojedini oblici gradnje sa sigurnošću prepoznati i pobliže vremenski odrediti.

Time se mogla odrediti uzročna veza tipa gradnje »usuho« sa socijalnim skupinama međusobno različitog načina i težišta gospodarenja.

»Jadranska orijentacija« uništila je proširivanjem naseља novogradnjama, posebno tijekom novijeg vremena, u dotada udaljenim osamljenim prostorima najizražajnije primjerke suhogradnje. Naglo povećan standard jadranskog prostora izražen u ubrzanoj, nekontroliranoj, megalomanskoj izgradnji (zgrada i prometnica, državnih i privatnih) posebno posljednjih desetljeća podmirio je potrebu za kamenom ponajprije iz stare gradnje »usuho«. Tek kad je »izvor« takva kamena presušio, a apetit za građevnim materijalom postao nezasitan, otvoreni su brojni kamenolomi uz uporabu »drobilica«. Postupno je sve veća uporaba tehničkih pomagala pri gradnji dosegla udaljene lokalitete blažih nagiba, a uz prometnice »zagazila« duboko u krš »pojevši« kamene zidove i sadržaje nekad udaljenih i osamljenih habitata i ograda.

Stoga su danas različiti oblici suhogradnje sačuvani i pronađeni ponajviše u izoliranim, »skrovitim« i teže pristupačnim prostorima.

Učestali ljetni požari osim nesreće što je nekontrolirana vatra sobom nosi, imali su i dobru stranu jer su »otkrili« stoljećima sakrivenu suhogradnju na kvalitetnijim, davno zapuštenim i napuštenim tlima.

Golemi, danas neprohodni »prašumski« prostori (posebno otoka Krka) nekad obrađenog zemljišta još kriju mnoge tajne gradnje »usuho«. Događaji devedesetih godina prošlog stoljeća zbog minskih su polja učinili nepristupačnim prostore suhogradnje povijesno najvrjednijih krajeva.

Analizom uzroka učestalosti specifičnih oblika i sastavnih elemenata gradnje »usuho«, dobili smo registar različitih »slova« egzistencijalnog preživljavanja na tlu siromašnu vodom i rastresitim pokrovom, ljeti »usijanom« i suhom, a zimi hladnom, vlažnom i vjetrovitom. Neka se »slova« ponavljaju, druga traju ili se nakon prekida ponovno javljaju neovisno o vremenu, treća nakon prekida nestaju i bivaju zamijenjena novim a četvrta prema raspoloživim spoznajama ne bi smjela postojati ni u prostoru ni u određenom vremenu. Uz regionalno poznavanje demografskih kretanja i slijeda temeljnih načina gospodarenja, »pročitana slova« takva »pisma« upotpunjuju i potvrđuju arhivske bilješke i pisanu povijest. Kako su razbacana »slova« na vapnencima jadranske Hrvatske pisana u različitim društvenim uređenjima i političkim sustavima, pokušali smo ih »pročitati« u istim vremenskim okvirima.

Gradnja »usuho« u prostoru predstavljena je u trima osnovnim oblicima: 1. *nastambe* — *habitati* u kojima su živjeli ili boravili oni koji su »usuho« gradili, 2. *zidovi* — *prizidi* i *prazidi* čija je osnovna namjena da se zaštiti i odvoji »tuđe« od »vlastitoga« i 3. *zidom ograđene površine* koje su definirale prostorne jedinice najveće gospodarske i socijalne vrijednosti.

Nastambe — habitati

Dimenzije i unutrašnji oblici nastambi (habitata) građenih »usuho« (privremenoga, povremenog ili trajnog boravka) uvijek su uvjetovani načinom gradnje i »tehničkom« izvedbom krovne konstrukcije.

Primjenom »*samonoseće*« (bez uporabe »greda« i potpornih stupova) kamene krovne konstrukcije ljuskave strukture uvjetovan je kružni oblik tlocrta, ali istodobno stvoren ograničen životni prostor. Unutrašnji promjer tako građenih građevina koje nazivamo bunjama vrlo je rijetko veći od 3 m. Obično je bio između 1,8 m i 2,5 m. Unutrašnja visina na sredini ruševina takvih nastambi obično se kretala između 1,5 m i 1,8 m. Vanjski oblik najčešće je također kružnog oblika, pri čemu se jasno ističe kupolasti ljuskavi oblik izvedbe krovne konstrukcije.

Bunje. Bunju (slike 2a i 2b) treba pojmovno shvatiti kao građevinu koja nije sasvim kuća, a koja je više od natkrivenog zaklona. To je građevina u kojoj se živi i ne živi. U njoj trajanje boravka diktiraju vrijeme, nužda i interes. Ognjište u njoj nije rijetko, ali se rijetko rabi cijele godine. U njoj se jaderno, na tvrdom, u zgrčenu položaju spava, a više od tri osobe samo su za zimskih bura i proloma oblaka ugodni sustanari.

Postoje nebrojene varijante vanjskog izgleda bunja: od kružnoga do poligonalnoga, sa sasvim skrivenom ili jasno vidljivom ljuskavom kupolastom konstrukcijom. Na otocima s više obradivog zemljišta moguće je pronaći unutar »gomila« dvije bunje ili više njih povezanih »hod-

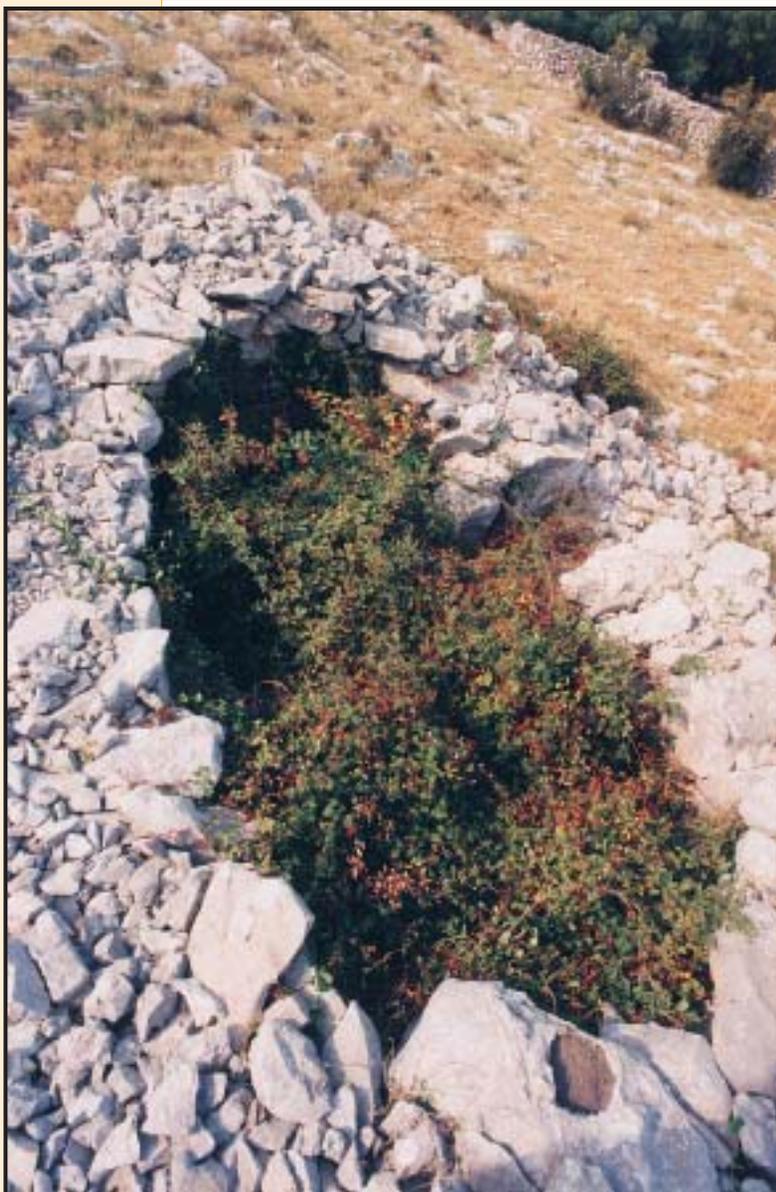
nikom«. Geološka građa vapnenaca je osim gospodarske vrijednosti lokaliteta bila osnovni faktor »gustoće« bunja u prostoru. Unatoč sličnom bonitetu rastresitog pokriva sličnih površina, približno podjednako udaljenih od naselja, opažen je u lokalitetima s pločastim vapnencima veći broj bunja kvalitetnije izrade.

Lakše krčene zone dolomitnih vapnenaca i blaže reljefne forme rezultirale su proporcionalno većim obradivim zemljištem, a time i većim brojem bunja, posebno u doba prije pojave filoksere (1889–1909) i naglašene konjunktive vina. Bunje iz tog doba izgrađene su od dolomitnih vapnenaca. Zbog lentikularnog oblika ploča krovne konstrukcije, uvijek su pružale slabiju zaštitu od oborina. Prema sezonskoj uporabi od sazrijevanja grožđa (1–15. kolovoza) do berbe (1–15. listopada), uz razlike od 22 dana između onih na jugu i sjeveru Jadrana, takve su se bunje nazivale *ljetnim*. Opaženo je da su bunje s ulazom orijentiranim prema sjeveroistočnom kvadrantu u pravilu lošije kvalitete (zaštite od kiše) i zidane manje biranim kamenom te time ulaze u kategoriju »ljetnih« bunja. Takve bunje učestalije su u blizini i na jugozapadnoj strani obradivog zemljišta ili veće neobzidane pašnjačke površine na većoj nadmorskoj visini. Njihova slabija kvaliteta i eksponiranost ulaza prema osojnoj (od sunca) strani upućuje na njihovu sezonsku uporabu tijekom toplijeg dijela godine, kad su služile kao »poljarice« pri čuvanju poglavito vinograda ili bile korištene kao »promatračnice« i skloništa lokalnih pastira tijekom ljet-

ne ispaše. Stoga je relativno lako prepoznati *zimске* bunje vodonepropusnoga krova koje su kvalitetnije i vrlo pažljivo zidane. »Zimске« bunje obično imaju na sjeveroistočnoj strani debele ili jake dodatne zidove s pojačanjima ispunjenima sitnim vapnenačkim kršjem i zemljom. Dodatno im je obilježje produžetak zaštitnih zidova s obje strane ulaza. Obično jedan produženi zaštitni zid lučno ili pod kutom zaklanja ulaz, koji je gotovo uvijek okrenut prema jugozapadu.

Nije lako odrediti kojem dobu pojedine bunje pripadaju jer su zidane i korištene od pradavnih vremena sve do 20. stoljeća. Ipak, postoje posredni pokazatelji njihove starosti koji su istodobno i odraz pravno posjedovnih odnosa. Bunje smještene unutar ograđenih obradivih površina na kršu gotovo su uvijek iste starosti kao i iskrčeno zemljište, pogotovo one koje su udaljenije od naselja i morske obale. Kako je do najvećeg broja dioba zajedničkoga komunalnog zemljišta, a odmah potom i krčenja došlo u drugoj polovici 19. stoljeća, i te su bunje uglavnom iz tog doba. Posebnu pozornost treba obratiti spomenutim »slovima« koja su »upisana« u zidovima (debljina, visina, prekidi i dr.) ograda koje ih opkoljuju. Bunje koje sa strateškog mjesta »gledaju« u polja kvartarnih naslaga s više vlasnika obično pripadaju vremenu prvih općina iz doba francuske okupacije u prvoj četvrtini 19. stoljeća, kada se javljaju »profesionalni«, od vlasti plaćeni »poljari«. Velika većina »zimskih« bunja starija je od druge polovice 19. stoljeća. Ipak, najstarije su one bunje čiji

SL. 7. UŠČUVANI
TLOCRT MALE
ČETVEROKUTNE
KUĆICE

SL. 8. NASTAMBA
ELIPTIČNOG
TLOCRTA

se tragovi tek u tlocrtu naziru. Njihov skroviti položaj odraz je nesigurnih vremena turske prisutnosti u kopnom dijelu Hrvatske. Odraz su skromne kombinirano vodene ekonomije, kada je često skroviti zaklon bunje bio sigurniji od kolektivne naseljenosti unutar nezaštićenih naselja.

Naslonjenim bunjama (slika 4) nazivaju se polukružne građevine iste veličine polumjera, istog načina gradnje i iste izvedbe krova kao i bunje. Razlikuju se od bunja po tome što su naslonjene na »zid« vapnenačkog strmca ili postojeći stariji ogradni zid i svojim tlocrtom nisu krug, već polukrug ili dio luka. Da bi korisna površina bila veća, najčešće se nalaze prilijepljene na konkavno udubljenje u »zidu« vapnenačkog strmca.

Kao prateći objekt uz mnoge habitate (trajnijeg boravka) četverokutnog tlocrta različitog načina gradnje (»usuho«, »utvrdo« ili »hibridno«) zapažena je pojava jedne ili više »minijaturnih« bunja (promjera oko 1 m, visine oko 1,3 m; slika 5) koje su imale funkciju »ostava« (za alat ili namirnice) ili služile kao »dimište« za sušenje mesa. One

bez krova korištene su kao ljetno ognjište ili u rano proljeće za vrijeme »sirenja«. Većina takvih minijaturnih ljuškavo građenih »bunja« nalazi se u neposrednoj blizini habitata. »Utopljene« su (cijele ili dijelom) u šire suhozide vidljive s kućnog praga.

Vrlo se često kružni tlocrti nabacanoga kamenja *vapnjenica* zabunom tumače kao ostaci prastarih bunja, kojima se pokušava pojasniti naseljenost. Njihovo postojanje uvjetovano je dostupnošću (kopnom ili morem) i dovoljnom količinom drvolike vegetacije potrebne za pravljenje vapna. Posredni su pokazatelj razvijenosti vegetacijskog pokrivača u doba »gorenja«. Promjerom tlocrta mogu biti veće od bunja jer je u kamenu konstrukciju ugrađivano loživo drvo. Siguran je znak za raspoznavanje vapnenice od bunje bjelilo koje se zadržalo na kamenu izloženu toplini ili tragovi bjelila unutar kružnoga kamenog tlocrta. »Vapnjenice« su paljene sve do prve trećine 20. stoljeća, ali njihovo je »zlatno« doba bilo između druge polovice 16. i 18. stoljeća, kada su gradovi unutar zidina sve više počeli dobivati današnju fizionomiju, tj. kada je pučanin i »mali čovjek« izvan gradskih zidina mogao umjesto mahom drvenih stračara i četverokutnih »usuho« građenih kućica, graditi »utvrdo« ili »hibridno«.

Osim navedenih, svi su se ostali oblici »usuho« građenih nastambi uvijek koristili u konstrukciji krova pomoćnim potpornim materijalom. Prema pronađenom sadržaju unutar najvećeg broja ruševina različitog oblika, pomanjkanje tragova pokrovnih kamenih ploča i crijepa pokazuje da su te građevine bile pokrivene različitim »mekšim« lokalno raspoloživim materijalima.

Glavni (veliki) stočarski stanovi imali su osnovnu namjenu za smještaj pastira prilikom obavljanja poslova oko stoke udruženim radom, tj. onim vrstama posla koje su zahtijevale veći broj ljudi. Za vrijeme glavnih stočarskih radova (mužnje, sirenja, strižnje, odjeljivanja stoke i dr.) u glavnome stočarskom stanu istodobno je moglo boraviti (noćiti) 8 do 10 ljudi. U njemu je u 15. i 16. st. boravio i »bravar«, glavni poduzetnik i posrednik između »profesionalnih« radnika (pastira) i vlasnika ili suvlasnika stoke na iznajmljenim pašnjacima. Pripadaju vremenu otvorenih pašnjaka, »velikih torova ili stanina plantažnog« stočarstva (slika 6). Glavni stan postupno gubi svoj status i funkciju povećavanjem broja najmoprimaca, a poslije promjenom posjedovnih odnosa, uglavnom nakon 18. stoljeća. Na otocima i uskom pojasu obale brojni su između 16. i 18. stoljeća, a stabilizacijom političkih i demografskih prilika javljaju se i na »oslobodenom« kopnu od 17. st.

Mali stočarski stanovi pripadaju dvama razdobljima. Stari, malobrojni, mahom četverokutni, pripadaju vremenu autohtone disperzne naseljenosti do vladavine Venecije.

Potom male, četverokutne kućice zamjenjuju mlade »eliptične« nastambe — stanovi u kojima je komotno moglo boraviti (ispruženo ležati) dvoje ili troje ljudi. Položajem i smještajem oba oblika »stana« uvijek se javljaju

SL. 9. OSTACI
»USUHO«
ZIDANE KUĆE

u neposrednoj blizini tora (»mirine«). Ulaz je uvijek usmjeren prema »toru« u smjeru jugozapada.

Kuće. Postupnim jačanjem agrarnih djelatnosti stočarstvo ostaje sastavni, manje važan dio kombinirano vođene ekonomije. Time se mijenja potreba trajanja boravka na istom mjestu i struktura »radne snage«. Postupno s promjenom težišta gospodarskog interesa i posjedovnih odnosa »profesionalne« pastire zamjenjuje obitelj koja trajnim boravkom katkad pripada udaljenim mjestima. U procesu podmirivanja »gladi za zemljom« kuća građena »usuho« s karakteristikama »glavnoga pastirskog stana« postupno mijenja svoje mjesto. S krša osamljena kuća prelazi na rub polja ili novih krčevina, sve bliže moru ili nalazi svoje mjesto uz prometnicu ili u blizini nje.

Osnovna zajednička karakteristika svih nastambi građanih »usuho« ograničena je mogućnost akumuliranja i stvaranja rezerve kišnice s krova. Do »tvrdogo« krova uporabom crijepa i povezivanja kamenih ploča krova žbukom sve nastambe građene usuho koristile su se prirodnim vodenim rezervama u blizini (kamenice, jame, vrulje, lokve i trajne površinske vode). Unutar nastambi otočnog i obalnog prostora udaljenijih od prirodnih rezervoara s vodom vrlo često se nalaze ostaci keramike po kojima bi se preciznije mogla odrediti starost, a unutar nastambi udaljenijih od prirodnih rezervoara s vodom kopnene unutrašnjosti ostaci keramike su minimalni ili ih nema. Očito se voda neophodna za život dopremala iz udaljenijih mjesta na različite načine (brodom, tovarnom stokom ili nošenjem), pri čemu su korištena sredstva za prijenos (posude od keramike, drva ili kože — mješine).

Na krškim tlima disperzne naseljenosti izoliranih nastambi građanih »usuho«, s krovnom konstrukcijom i »mekane« krovne izvedbe namijenjenih trajnijem boravku opaženo je sljedeće:

- sve su nastambe četverokutnog tlocrta različite veličine, čija je jedna stranica rijetko duža od 4,5 m, a u pravilu se nalaze u blizini obradivog zemljišta;
- na udaljenosti manjoj od 100 m od gotovo svih nastambi u blizini obradivog zemljišta nalazi se veća »kamenica«, »jama« s vodom ili su one smještene uza samu vodu — lokvu, jezero ili vodeni tok;
- duža os »kuće« samo iznimno odstupa od osnovnog smjera pružanja sjeverozapad — jugoistok;
- osim niskog ulaza nastambe samonoseće krovne konstrukcije nemaju drugih većih »otvora« uz rijetke iznimke ozračnica;
- ulaz uz minimalna odstupanja gotovo je uvijek okrenut jugozapadu;
- velika većina izoliranih nastambi redovito se nalazi na sjeveroistočnoj strani obradivog zemljišta ili na od nevremana zaštićenu mjestu.

Gotovo sve (osim glavnih stočarskih stanova) nastambe s potpornom krovnom konstrukcijom svojim su smještajem i osnovnom funkcijom bile podređene zahtjevima poljodjelstva. ↻